

PĂRINȚI ȘI SCRITORII
BISERICEȘTI

SERIE NOUĂ

20

EUSEBIU DE CEZAREEA

Istoria bisericească

CARTE PUBLICATĂ CU BINECUVÂNTAREA
PREAFERICITULUI PĂRINTE

DANIEL

PATRIARHUL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

*Traducere din limba greacă veche, studiu introductiv și note
de Pr. prof. Teodor BODOGAE*

Ediție revizuită de Prof. Tudor TEOTEOI

BASILICA

BUCUREȘTI - 2020

CUVÂNT ÎNAINTE

Veritabil monument al vechii literaturi creștine, un *opus aere perennius*, cum a și caracterizat-o un reputat patrolog, *Istoria bisericească* a lui Eusebiu rămâne, alături de întreaga sa operă, o lucrare fundamentală pentru cunoașterea creștinismului primelor secole. Cititorul de astăzi este uimit în continuare de siguranța, insuflată de noua cultură, filozofie și istorie creștină, cu care Eusebiu descrie faptele, cu totul ieșite din comun, ale primelor trei veacuri creștine, chiar dacă noua religie, cu menire și semnificație universale, intrând adeseori în conflict deschis cu doctrina și cultul imperial roman, dusesse o dură existență, uneori în catacombe, de-a lungul acestei îndelungate perioade, cu un număr impresionant de martiri. Ea lumina pentru veșnicie viața oamenilor, asemenea „sfeșnicului ținut sub obroc”, sintagmă din Vechiul și Noul Testament deopotrivă, pe care cultura bizantină avea s-o difuzeze mai departe, până la cronistica slavo-română din secolele XV - XVI, ca și dincoace de aceasta.

Deschizător de drumuri pentru noua literatură creștină, Eusebiu este creatorul principalelor genuri ale literaturii istorice a lumii medievale, cum ar fi cronistica, dar mai ales cronografele, prin ale sale *Chronikoi kanones*, din păcate pierdute în versiunea lor greacă inițială, biografiile de împărați sau suverani prin *Vita Constantini*, viețile de sfinți sau categoria literaturii hagiografice prin *Martirii din Palestina*, precum și *Istoria bisericească*, gen literar deschis chiar de lucrarea pe care paginile cărții de față o pun din nou la dispoziția cititorilor români, într-o formă substanțial revizuită și considerabil îmbunătățită.

Deși va fi continuat prin autori ca Socrate din Constantinopol sau Sozomen din Gaza, acest gen istoriografic nu va avea parte de o dezvoltare specială în Bizanț, unde supremația puterii imperiale urma să ducă la înglobarea istoriei bisericești în cadrul mai larg al istoriei politice a statului bizantin.

Acest gen istoriografic al literaturii creștine va avea în schimb un destin aparte în Europa Apuseană și Centrală, datorită unei evoluții practic independente față de imperiu ori de alte autorități laice ale epocii, de care a avut parte Biserica „latină” condusă de papalitate. Sub acest raport, este interesant de observat faptul că în mediul românesc premodern de mai târziu a avut loc o reluare a acestui gen al literaturii istorice prin intermediul Școlii Ardelene, ai cărei reprezentanți au abordat istoria Bisericii românilor în lucrări diferite de cele care tratau istoria noastră politică, începând de la cucerirea romană a Daciei până la diferite momente din perioada ei medievală sau chiar până către anul 1800.

Prin noua traducere, mult revizuită, care i se oferă, ca și prin adnotările îmbogățite, cititorul român va avea parte de un acces mult mai ușor la această scriere de căpătâi, studiată cu acribie în modernitate de unii dintre cei mai mari erudiți ai istoriei creștine, precum Th. Mommsen, Ed. Schwartz ori A. von Harnack, L. Duchesne, H. Delehaye, P. Batiffol, P. de Labriolle sau J. Daniélou.

Asemenea altor surse grecești ale perioadei, scrierea lui Eusebiu este importantă și pentru latinismele pe care le conține, precum *konrēktōr*, de la latinul *corrector*, sau *salaria*. Comentarii mai bogate merită însă *benefikiarios*, care nu a avut viitor în Bizanț, unde a și dispărut mai apoi, bucurându-se în schimb de un destin cu totul special în structurile prefeudale și chiar feudale ale Europei Apusene.

Valoarea intrinsecă a acestei lucrări rezidă însă mai ales în caracterul de excepție al informațiilor, foarte numeroase sub aspect cantitativ, destul de multe provenind din surse astăzi pierdute, deci de o valoare unică sub raport calitativ, referitoare la marea efervescentă spirituală ce a marcat nu numai apariția, ci și dezvoltarea doctrinei creștine în cursul primelor ei trei veacuri de existență, confruntată cu numeroase curente gnostice sau neoplatonice, pe care Eusebiu le-a cunoscut foarte bine. Ereziile care se nasc în sânul Bisericii primare din cauza asimilării fără discernământ a curentelor filosofice și în general a culturii antice sunt descrise în mod consecvent de Eusebiu, care ne oferă în același timp numeroase informații prețioase despre inițiatorii și cei mai de seamă reprezentanți ai grupărilor eretice timpurii.

În sfârșit, iar lucrul acesta ni se pare a fi cel mai important, Eusebiu folosește noțiunea de „erezie” prin opoziție cu „dreapta credință” (*orthodoxia*) a Bisericii generale sau „universale” (*katholikē*), bazată pe organizarea episcopală, asupra căreia el stăruie îndeosebi. Ambii termeni subliniați aici se păstrează până în zilele noastre. Toate acestea constituie o dovadă în plus nu numai pentru valoarea, ci și pentru actualitatea scrierii de față.

TUDOR TEOTEOI

STUDIU INTRODUCŢIV

„Te sperii cât de puţin am şti din primele trei veacuri creştine fără Eusebiu”, aşa spunea acum un veac cunoscutul teolog francez P. Batiffol¹. Iar recent, cu tot progresul făcut de cercetările din ultimele decenii, s-ar putea spune fără exagerare că, „dacă episcopul din Cezareea n-ar fi scormonit prin bibliotecile palestiniene, unde învăţatul Origen şi episcopul Alexandru strânseseră la vremea lor toată literatura creştină a Antichităţii, cunoştinţele noastre despre primele trei veacuri ale Bisericii s-ar reduce la foarte puţine lucruri”². De aceea, creştinătatea şi toţi oamenii de bine din toate veacurile datorează adâncă recunoştinţă harnicului episcop din Cezareea pentru serviciul imens pe care l-a făcut atât conştiinţei creştine, cât şi culturii omeneşti în general, prin salvarea de la pieire a documentelor şi mărturiilor celor mai importante din istoria primelor veacuri creştine. Căci iată cum prezintă cineva la începutul secolului al XX-lea şi cum ar trebui să vedem şi azi semnificaţia operei săvârşite de marele cronicar şi arhivist al creştinismului primar, care a fost Eusebiu de Cezareea:

„În timpul persecuţiei lui Diocleţian, într-o vreme când bisericile erau dărâmate, iar cărţile sfinte erau arse şi creştinii erau proscrişi ori siliţi să apostazieze, unul dintre ei muncea în tăcere undeva într-un adăpost ascuns, înfiripând prima istorie a creştinismului. Nu era un om cine ştie cât de genial, nu era decât un om ales. În schimb, răbdător, harnic, conştiincios. Începuse de multă vreme să adune mărturii pentru lucrarea pe care o plănuise. A reuşit să le salveze de la pieire şi începuse chiar să pună ordine în ele. În chipul acesta a ajuns Eusebiu să fie numit «părintele istoriei bisericesti»”³.

¹ Pierre BATIFFOL, *Anciennes littératures chrétiennes et la littérature grecque*, V. Lecoffre, Paris, 1897, p. 206.

² Gustave BARDY, „Introduction”, în: EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome IV, texte grec, traduction et annotation par Gustave Bardy, Les Éditions du Cerf, Paris, 1960, p. 9.

³ Louis DUCHESNE, *Histoire ancienne de l'Église*, I, Albert Fontemoing, Paris, 1906, p. VII.

În memorabila colecție inițiată de Preafericitul Patriarh Iustin⁴ nu putea lipsi, firește, nici acest monument nemuritor al întregii creștinătăți, κτήμα ἐς αἰὶ („tezaur veșnic”) cum îl numește marele patrolog O. Bardenhewer⁵. El rămâne un izvor fundamental pentru instruirea și educarea oricărui creștin, ca de altfel ale oricărui om dornic să cunoască începuturile și împrejurările grele prin care s-au născut o nouă lume și concepție de viață, fenomenele care au marcat un mare și incontestabil progres în procesul de trecere a omenirii de la Antichitatea dominată de sclavagism la noua societate europeană medievală, pătrunsă și dirijată de umanismul Bisericii creștine.

Dar Eusebiu n-a fost numai istoric. Așa cum l-a caracterizat învățatul patriarh Fotie⁶, episcopul Cezareei a fost cel mai erudit, cel mai productiv și multilateral dintre scriitorii veacului său, iar un patrolog din vremurile noastre ține să precizeze că „el îi întrece pe toți părinții Bisericii grecești, cu excepția lui Origen, prin amploarea cercetărilor și a erudiției, căci aduce o pregătire de-a dreptul uimitoare atât în cunoștințele biblice, cât și în cele de istorie creștină și păgână, în literatura veche, în filosofie, în geografie, în cronologia tehnică, în exegeză, în filologie și în paleografie”⁷.

E drept că stilul scrierilor sale „n-are nimic plăcut, nimic scriitor, ca al unui om de mare erudiție. Dacă celebritatea lui o aduc mai ales scrierile istorice, iar erudiția cele apologetice – noi mai adăugăm și pe cele care privesc dezvoltarea canonului biblic –, în schimb el lasă de dorit în privința exactității dogmatice”⁸, unde cu toate că a semnat – la insistențele împăratului Constantin cel Mare – formula simbolului de la Niceea, totuși, în decursul pătimășelor frământări dintre ortodocși și arieni, atitudinea lui a fost ezitantă, fiind socotit de unii că este arian, iar de alții că nu-i de-al lor.

Fericitul Ieronim spunea că nu există nimeni care nu știe că Eusebiu e arian⁹, în vreme ce istoricul Socrate afirma că „se înșală

⁴ <Colecție continuată în seria nouă sub patronajul Preafericitului Părinte Patriarh Daniel.>

⁵ OTTO BARDENHEWER, *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, III, 2. Auflage, Herder, Freiburg im Breisgau, 1923, p. 243.

⁶ SFÂNTUL FOTIE CEL MARE, *Biblioteca*, cod. 13 (Migne, PG 103, 53-56).

⁷ JOHANNES QUASTEN, *Initiation aux Pères de l'Église*, III, Les Éditions du Cerf, Paris, 1963, p. 441.

⁸ SFÂNTUL FOTIE CEL MARE, *Biblioteca*, cod. 13 (PG 103, 53-56).

⁹ FERICITUL IERONIM, *Adversus Rufinum*, I, 8, 11; II, 16.

arienii când cred că Eusebiu e de-al lor”¹⁰. Poate că mai curând are dreptate același Fotie, când afirmă că „Eusebiu n-avea noțiuni clare despre arianism, dar în sinea lui el nici nu s-a simțit arian; în toiul discuțiilor el păstra mai curând o atitudine tăcută, ascunsă”¹¹. Așa se exprimă și unii dintre patrologii vremii noastre. Totuși e o scădere faptul că n-a știut să pună mai multă vigoare în a-și preciza în chip hotărât crezul în această problemă crucială a vremii respective.

Este adevărat că ideile subordinaționiste mai persistau încă în mințile multora dintre teologii timpului. Mulți au fost de-a dreptul „uluiți” sau „zăpăciți” de îndrăzneala cu adevărat „revoluționară” cu care Sfinții Atanasie, Ilarie, Meletie și Eustatie ai Antiohiei, Marcel de Ancira și alții susțineau formula „homoousiană”, care era ceva cu totul nou, pentru că termenul *homoousios* nu se află în Sfânta Scriptură.

I s-a mai adus învinuirea că, „amețit de triumful Bisericii” și de venirea la cârma statului roman a unui împărat creștin, el a fost „prea atent față de avantajele materiale arătate de noul împărat episcopilor și credincioșilor”¹². Poate că un om ca el, care a văzut el însuși ororile și schingiuirile persecuției¹³, vedea în noul împărat numai binefacere și dar trimis cu adevărat de Dumnezeu. În orice caz, stilul uneori prea curtenitor față de împărat pe care îl arată în cuvântările sale, Eusebiu îl tălmăcește – cum bine observă K. Aland¹⁴ – ca pe o *captatio benevolentiae* cu care el vede figura totuși „trecătoare” a suveranului, ca simbol al strălucirii netrecătoare a Logosului dumnezeiesc dătător de lumină și de pace între oameni.

VIATA

Încă din secolul al XVII-lea însuflețitul teolog galican Sébastien le Nain de Tillemont se plângea de puținătatea știrilor

¹⁰ SOCRATE SCOLASTICUL, *Istoria bisericească*, II, 21 (PG 67, 240).

¹¹ SFÂNTUL FOTIE CEL MARE, *Biblioteca*, cod. 127 (PG 103, 409).

¹² HANS VON CAMPENHAUSEN, *Griechische Kirchengäter*, 5. Auflage, Kohlhammer, Stuttgart, 1977, p. 68 (în traducerea românească: HANS VON CAMPENHAUSEN, *Părinții greci ai Bisericii*, Ed. Humanitas, București, 2005, p. 101).

¹³ Cf. Aimé PUECH, *Histoire de la littérature grecque chrétienne*, III, Les Belles Lettres, Paris, 1930, p. 218.

¹⁴ Kurt ALAND, „Eusebius v. Caesarea”, în: *Religion in Geschichte und Gegenwart*, II, 3. Auflage, hrsg. von Kurt Galling, Mohr Siebeck, Tübingen, 1958, p. 740.

privitoare la viața lui Eusebiu, pe care ar fi vrut s-o descrie ca pe a unui sfânt, dar „în rândul cărora nu ne-a dat voie să-l trecem”¹⁵. E interesant de constatat cât de puține știri autobiografice ne-a lăsat un astfel de istoric, prin contribuția căruia ni s-a dat posibilitatea de a cunoaște atâția scriitori și atâtea opere din trecutul Bisericii vechi.

Despre data nașterii, unii¹⁶ s-au gândit la anii 275-280, pe când alții¹⁷ au mers mai departe, între anii 260-264. Mai probabil pare anul 265, la care s-au oprit cei mai mulți dintre cercetători.

Chiar dacă nu era o biografie, ci numai un elogiu, cuvântul pe care i l-a dedicat Acacius¹⁸, fostul său ucenic și urmaș pe scaunul din Cezareea, totuși am fi putut afla date mai precise despre viața lui Eusebiu, însă acesta s-a pierdut. Știrile pe care le putem desprinde din scrierile proprii sunt destul de puțin concludente, dar totuși importante, arătându-ne mai ales legăturile lui cu unii dintre episcopii și scriitorii contemporani, cărora le dedică parte dintre scrierile sale ori pe care un Rufin sau Fericitul Ieronim le traduc, le compilează sau le completează. Din toate acestea reiese că, de vreme ce și-a dăruit întreaga viață adunând și salvând de la pieire mărturii vechi pentru ca, „de dragul adevărului”¹⁹, lucrurile „să nu se uite”²⁰, și atunci când împăratul Constantin i-a oferit scaunul arhiepiscopal din Antiohia, el a renunțat, rămânând mai departe în Cezareea, cerând în schimb să-i dea îngăduința de a cerceta arhivele, spre a prezenta posterității mărturii care să hrănească sufletul, cum reiese din *Viața lui Constantin*²¹.

Locul nașterii sau „cel puțin cel în care s-a format”, după cum zice Bardenhewer²², este Cezareea, în care mai târziu istorisește că l-a întâlnit pentru prima oară, în anul 296, pe când era încă

¹⁵ Sébastien LE NAIN DE TILLEMONT, *Mémoires*, VII, Bruxelles, 1715, p. 39, apud G. BARDY, „Introduction”..., p. 17.

¹⁶ Erwin PREUSCHEN, „Eusebius von Cäsarea”, în: *Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, hrsg. Von Albert Hauck, Band V, 3. Auflage, J.C. Hinrichs, Leipzig, 1898, pag. 608.

¹⁷ Eduard SCHWARTZ, „Eusebios”, în: PAULY-WISSOWA, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, VI, 1, Metzler, Stuttgart, 1907, p. 1370.

¹⁸ „ΕΙς τὸν βίον τοῦ”, SOCRATE SCOLASTICUL, *Istoria bisericească*, II, 4 (PG 67, 292).

¹⁹ Cf. EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea IV, VII, 15.

²⁰ EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea VII, XXX, 1.

²¹ EUSEBIU DE CEZAREEA, *Viața lui Constantin*, III, 59 și urm.

²² O. BARDENHEWER, *Geschichte...*, p. 240.

tânăr, pe împăratul Diocleţian, însoţit de şi mai tânărul pe atunci Constantin cel Mare²³.

Hotărâtoare a fost pentru el apropierea de învăţatul preot şi viitor martir Pamfil, mare admirator al lui Origen. Acesta provenea dintr-o familie nobilă din Beirut, unde şi-a terminat studiile de drept, iar după ce a trecut prin instituţiile culturale din Alexandria, a părăsit activitatea administrativă pe care a exercitat-o un timp în patria sa şi s-a mutat la Cezareea, şi-a împărţit averile la săraci şi a îmbrăţişat viaţa de înaltă „filosofie”, distingându-se „mai mult decât toţi contemporanii noştri prin râvna sa generoasă pentru Sfânta Scriptură”, refăcând şi îmbogăţind biblioteca întemeiată de Origen printr-o muncă asiduă de copiere şi corectare a textelor²⁴. Şi Pamfil nu muncea singur. Appian, trecut şi el prin şcolile din Beirut, viitor martir şi el, precum şi Porfir, fost elev al său, dar pe care-l trata ca pe un „adevărat fiu”, acesta din urmă un caligraf destoinic, sunt numai doi dintre cei pe care-i ştim cu numele²⁵. Acestora li s-au alăturat şi alţii, căci era vorba de un adevărat institut, chiar dacă nu atât de luxos cum va fi cazul descris de Eusebiu însuşi – de astă dată după terminarea persecuţiilor –, când împăratul Constantin va cere să i se copieze pe pergament, pentru uzul bisericilor din împărăţie, mai multe exemplare din Sfânta Scriptură²⁶.

Lângă astfel de oameni îndrăgostiţi de studiile biblice şi de viaţa liniştită şi ascetică s-a ataşat şi Eusebiu. Nu se ştie exact când s-au apropiat cei doi cărturari: Pamfil şi Eusebiu. Dar ei au devenit un trup şi un suflet. Se cunosc două manuscrise ale *Hexaplei*, unul cuprinzând textul profeţiilor lui Iezechiel, celălalt la *1 Regi*, pe marginea cărora glosele dovedesc colaborarea amândurora în munca de corector²⁷. Cu siguranţă că această colaborare a început înainte de anul 303, când a izbucnit persecuţia lui Diocleţian, şi „rămâi uimit, când citeşti scrierile lui Eusebiu, să constaţi câte nume de opere şi autori profani”²⁸ întâlneşti în ele, aproape toate fiind din biblioteca fostă a lui Origen şi refăcută acum de cei doi.

²³ EUSEBIU DE CEZAREEA, *Viaţa lui Constantin*, I, 19.

²⁴ S-au păstrat în diferite biblioteci ale lumii codici conţinând însemnări marginale privind acea muncă excepţională. Pentru mai multe informaţii, vezi G. BARDY, „Introduction”..., pp. 21-22.

²⁵ Despre ei, vezi EUSEBIU DE CEZAREEA, *Martirii din Palestina*, XI, 1-15.

²⁶ EUSEBIU DE CEZAREEA, *Viaţa lui Constantin*, IV, 36.

²⁷ Indicaţii la G. BARDY, „Introduction”..., p. 23, nota 1.

²⁸ G. BARDY, „Introduction”..., p. 23.

O primă mărturie a laborioasei lor colaborări va fi *Apologia lui Origen*, pe care au redactat-o împreună. Lucrarea era concepută în 5 cărți, cărora Eusebiu le va adăuga mai târziu pe cea de a șasea. Lucrarea era dedicată mărturisitorilor condamnați să muncească în mine și conținea o apărare a memoriei lui Origen, pe care unii începuseră să-l condamne. Lucrarea s-a pierdut, în afară de cartea primă, care ni s-a păstrat într-o traducere foarte liberă făcută de Rufin²⁹.

Din respectul și admirația pe care le-a purtat dascălului și binefăcătorului său, Eusebiu își va lua supranumele de „Eusebiu al lui Pamfil”, ceea ce vrea să spună că a fost fiu duhovnicesc al lui Pamfil. Așa-l pomenesc atât continuatorii *Istoriei sale*, Socrate³⁰, Sozomen³¹, cât și Fericitul Ieronim³² și alții de mai târziu și așa figurează până în prezent în marile colecții ale operelor patristice. Fără să precizeze de unde a luat informația, istoricul bizantin Nichifor Kalist († 1363) crede că Eusebiu ar fi fost fiul unei surori a lui Pamfil³³. Pentru motivul că într-un pasaj din *Martirii din Palestina*³⁴ Eusebiu îl numește pe Pamfil δεσπότης, așa cum începuseră să fie denumiți încă din veacul al IV-lea episcopii³⁵, unii³⁶ au crezut pe nedrept că Eusebiu ar fi fost înainte sclav.

Nu se poate preciza în care răstimp a ascultat Eusebiu și alți dascăli ai timpului, despre care vorbește cu entuziasm în *Istoria bisericească*³⁷, între ei presbiterul Dorotei din Antiohia, unul dintre întemeietorii școlii catehetice din acel oraș, om cu „cunoștințele cele mai liberale”, precum și episcopul Meletie din Pont, supranumit „albină a Atticii”, refugiat vreme de șapte ani în Palestina în timpul persecuției lui Dioclețian³⁸.

²⁹ Textul ei, în PG 17, 541-616.

³⁰ SOCRATE SCOLASTICUL, *Istoria bisericească*, I, 1.

³¹ SOZOMEN, *Istoria bisericească*, I, 40.

³² EUSEBII HIERONYMI, *De viris illustribus liber*, LXXXI, traducere de I.N. Dianu, București, 1915, p. 110: *Ob amicitiam Pamphili martyris ab eo cognomentum sortitus est.*

³³ NICHIFOR KALIST, *Istoria bisericească*, VI, 37 (PG 145, 1204-1205).

³⁴ EUSEBIU DE CEZAREEA, *Martirii din Palestina*, XI, 1.

³⁵ Așa se adresa episcopul Alexandru al Alexandriei († 329) într-o epistolă. Cf. G.W.H. LAMPE, *A Patristic Greek Lexicon*, Clarendon Press, Oxford, 1961, sub voce δεσπότης.

³⁶ Între alții, Theodor ZAHN, „Eusebius von Cäsarea ein geborener Sklave”, în: *Neue Kirchliche Zeitschrift*, 1918, p. 29. Dintre români, Gheorghe G. STĂNESCU, *Eusebiu al Cesareei*, Tipografia Eparhiei Române, Cluj, 1940, p. 3.

³⁷ EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea VII, XXXII, 2-4.

³⁸ EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericească*, Cartea VII, XXXII, 26-28.

NOTA REVIZORULUI

Mulțumim Preafericitului Patriarh Daniel pentru bucuria de a putea pune încă o dată în mâna slujitorilor altarelor și a credincioșilor Bisericii noastre aceste pilduitoare mărturii ale vredniciei creștine din primele veacuri, spre a fi de folos tuturor, într-o traducere considerabil revizuită.

Țin să mulțumesc, de asemenea, colectivului de redacție al Comisiei Patristice a Patriarhiei Române pentru ajutorul neprecupețit pe care ni l-a acordat, pentru atenția și răbdarea cu care a parcurs întregul text împreună cu notele aferente, considerabil îmbogățite comparativ cu prima ediție, precum și pentru generoasele sugestii de îmbunătățire a formei finale sub care se prezintă rezultatele strădaniilor noastre.

Nutrim speranța că prezenta ediție va fi de un real folos nu doar istoricilor, teologilor, filologilor sau altor profesioniști dedicați studiilor umaniste, ci și altor persoane consacrate, slujitorilor de la altare, precum și, nu în ultimul rând, publicului larg de cititori care în această țară poartă mai departe făclia adevăratei culturi.

În acest mod, evlavia, căldura și modestia cu care scria Eusebiu acele mărețe pagini din istoria creștinismului primelor veacuri constituie nu numai un prilej nimerit pentru înnoire și întărire sufletească, ci și un argument de nezdruncinat pentru păstrarea atașamentului față de adevăratele valori europene, probate de o istorie aproape bimilenară și imposibil de conceput în afara fundamentului lor creștin.

Tudor Teoteoi

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

Traducerea a fost realizată după textul grec stabilit de Gustave Bardy: EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique I-IV*, tome I, texte grec, traduction et annotation par Gustave Bardy, SC 31, Cerf, Paris, 1952; EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique V-VII*, tome II, texte grec, traduction et notes par G. Bardy, SC 41, Cerf, Paris, 1955; EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique VIII-X et Les Martyres en Palestine*, tome III, texte grec, traduction et notes par G. Bardy, SC 55, Cerf, Paris, 1958. În realizarea notelor, traducătorul, Pr. prof. Teodor Bodogae, a urmat îndeaproape și aparatul critic al traducătorului francez. În această ediție, notele revizorului sau adăugirile la notele precedente au fost marcate cu ajutorul parantezelor ascuțite (<...>), în vreme ce notele redacției au fost marcate prin mențiunea în paranteză (*n.red.*). Această ediție păstrează, de asemenea, introducerea aceluiași traducător, Pr. prof. Teodor Bodogae, cu mici ajustări și aduceri la zi realizate de revizor.

În corpul traducerii, în paranteze drepte ([...]) au fost marcate adăugirile traducătorului/revizorului.

CARTEA ÎNTÂI

I

Ce se așteaptă de la lucrarea de față

1. M-am hotărât să scriu despre succesiunile sfinților apostoli, precum și despre răstimpul care s-a scurs de la Mântuitorul și până în vremurile noastre, să arăt câte și cât de însemnate se spune că au fost evenimentele care au avut loc în decursul istoriei bisericești; apoi, câți au fost cei care s-au comportat sau au participat în chip strălucit la conducerea treburilor din diecezele cele mai importante; care au fost cei care, în cadrul fiecărei generații, au propovăduit cu graiul sau cu scrisul cuvântul cel dumnezeiesc; apoi, care au fost, câți și în ce vreme au trăit cei care, după ce au străbătut până la capăt drumul rătăcirii din dorința de inovație, s-au proclamat pe ei înșiși drept inițiatorii „gnozei cu nume mincinos”¹, stricând fără cruțare, ca niște „lupi răpitori”², turma lui Hristos; 2. în afară de acestea, toate încercările care au lovit întregul neam al iudeilor, survenite îndată după complotul împotriva Mântuitorului nostru, de câte ori, în ce chip și în ce timpuri s-a dus din partea păgânilor lupta împotriva învățaturii celei dumnezeiești, de dragul căreia unii au luptat, după împrejurări, chiar cu sânge și cu chinuri; în sfârșit, mărturiile aduse în zilele noastre prin mila și bunăvoința la care Mântuitorul nostru ne-a făcut pe toți părtași: iată ce am găsit de bun să las în scris aici. De aceea, nu voi începe în alt chip decât pornind de la însăși iconomia³

¹ 1 Timotei 6, 20.

² Faptele 20, 29.

³ <Potrivit lui Gustave Bardy (EUSÈBE DE CÉSARÉE, *Histoire ecclésiastique*, tome I, livres 1-4, texte grec, traduction et annotation par Gustave Bardy, Les Éditions du Cerf, Paris, 1986, pp. 3-4, n. 4), termenul *oikonomia*, foarte uzitat în limbajul creștin ulterior, desemnează activitatea exterioară a Cuvântului întrupat. Apare prima oară în *Efeseni* 1, 10, întâlnindu-se și în această scriere a lui Eusebiu, ca și la alți Părinți timpurii ai Bisericii, precum Ignatie din Antiohia, Tațian ori Tertulian. În latină, era tradus prin *dispositio*,

Mântuitorului și Domnului nostru Iisus, Hristosul lui Dumnezeu.

3. Tocmai de aceea, expunerea cere multă înțelegere din partea celor binevoitori, mărturisind eu însumi că realizarea deplină și fără lipsuri a unei atât de mari făgăduieli întrece puterile mele, întrucât sunt cel dintâi care pornesc o astfel de lucrare, pășind oarecum pe un drum pustiu și nebătătorit, așa încât, pe de o parte, mă rog lui Dumnezeu să-mi fie îndrumător și ca puterea Domnului să-mi stea într-ajutor, iar pe de altă parte, întrucât de la unii oameni care au călcat înainte de mine pe același drum n-a fost cu puțință să găsesc decât niște urme goale, căci abia dacă s-au păstrat câteva slabe temeieri de la cei care, fiecare în felul lor, ne-au lăsat istorisiri parțiale despre timpul în care au trecut, pe acestea înălțându-le înaintea noastră ca pe niște torțe, le folosim ca pe niște strigăte prin care paznicii îi cheamă pe oameni din înaltul locului de pândă, arătându-ne ce cale trebuie să apucăm pentru a îndrepta fără greșală și fără primejdie mersul expunerii⁴.

4. Așadar, din câte am socotit că sunt folositoare scopului propus, vom alege ici și colo câteva din cele care cad bine aici ca și într-o livadă duhovnicească, vom strânge pasajele potrivite din scriitorii de altădată și vom încerca să le închegăm laolaltă într-o singură expunere istorică, salvând de la uitare succesiunile, dacă nu ale tuturor apostolilor lui Iisus, măcar ale celor mai vestiți dintre ei și a căror amintire a rămas vie până în zilele de azi.

5. În ceea ce mă privește, eu sunt de părere că realizarea prezentei lucrări este de cea mai mare trebuință, deoarece până acum, după câte știm, nimeni dintre scriitorii bisericești nu a nutrit nădejdea să scrie cândva o lucrare de acest fel. Nădăjduiesc, așadar, că ea

dispensatio, administratio. Vezi și Wilhelm GASS, „Das patristische Wort *οἰκονομ(α)*”, în: *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie*, XVII, 1874, pp. 465-504; Adhémar D'ALÈS, „Le mot *οἰκονομ(α)* dans la langue théologique de saint Irénee”, în: *Revue des Études Grecques*, XXXII, 1919, pp. 1-9.>

⁴ În sens de „explorare” sau de cercetare a genezei faptelor istorice (cf. PLATON, *Fedon* 96A, traducere de Cezar Papacostea, revizuită de Constantin Noica, Editura pentru Literatură Universală, București, 1968, p. 379). Eusebiu era conștient că e cel dintâi care încearcă să prezinte o „istorie bisericească”, în care să intre, în legătură cu planul de mântuire al iconomiei divine ca fir conducător, ideea tradiției și a succesiunii apostolice care asigură dezvoltarea internă și externă a Bisericii. În această privință Irineu, Hegesip și Tertulian (*De praescriptione haereticorum*, XXXVI) pot fi socotiți premergători ai lui Eusebiu. <Vezi și Heinrich BRUDERS, „La part de la chronique juive dans les erreurs de l'histoire universelle”, în: *Nouvelle Revue Théologique*, 1934, pp. 928-951.>

CUPRINS

Cuvânt înainte	5
Studiu introductiv.....	9
Nota revizorului	36
Nota asupra ediției.....	37

ISTORIA BISERICESCĂ

Cartea întâi	39
Cartea a doua.....	81
Cartea a treia	123
Cartea a patra	177
Cartea a cincea.....	225
Cartea a șasea	283
Cartea a șaptea	347
Cartea a opta.....	403
Cartea a noua.....	439
Cartea a zecea	467
Bibliografie	507
Indice scripturistic	526
Indice onomastic și toponimic.....	535